

**Trideset godina
Restauratorskog odjela Ludbreg
Hrvatskog restauratorskog zavoda**



Hrvatski
restauratorski
zavod

O POVIJESTI DVORCA BATTHYÁNY

Ludbreg se smjestio na lijevoj obali rijeke Bednje u današnjoj Podravini. Kao srednjovjekovno naselje formira se oko crkve koja se spominje u vizitacijama 1334. godine. Naselje stječe status trgovišta, a nedaleko od njega podignuta je najvjerojatnije još u 13. stoljeću srednjovjekovna utvrda, koja se prvi put spominje 1320. godine kao *Castrum de Ludbreg* u vlasništvu Nikole Ludbreškog. Dvorac je prelazio u vlasništvo više poznatih hrvatskih i ugarskih plemićkih obitelji sve do kraja 17. stoljeća, kad dolazi u posjed obitelji Batthyány. O brojnim preinakama i dogradnjama dvorca do toga razdoblja još i danas svjedoče u zidu očuvani kameni fragmenti, poput gotičkih „čeških“ prozora u zidu sjevernog i zapadnog krila. Iz gotičke faze očuvana je i četverokutna kula u kojoj se, prema predaji, 1411. dogodilo čudo pretvorbe krvi Kristove, potvrđeno 1513. godine bulom pape Leona X.

Obitelj Batthyány naručila je 1745. godine radikalnu barokizaciju gotičko-renesanse cjeline, izvedenu prema projektu gradačkog arhitekta Josepha Huebera. Barokno-klasicistički kompleks dvorca Batthyány u samom je središtu naselja. Sastoji se od dvokatnog mansardnog četverokraknog dvorca s unutarnjim dvorištem i od dviju dvokatnih gospodarskih zgrada u prostranom perivoju. U zapadnoj kuli sa zvonikom smješteno je svetište, a u njegovu produžetku brod kapele. Iz razdoblja barokizacije dvorca datiraju i zidne slike u kapeli. One starije, u kupoli, rad su nepoznatoga štajerskog majstora iz prvog desetljeća 18. stoljeća, dok je one u brodu 1753. godine izradio Michael Peck aus Kanisa. Dominantni barokni izgled dvorca ostao je očuvan do današnjih dana. Jedine promjene koje je unijelo 19. stoljeće očituju se u zoni mansarde i krova, kad je uklonjen toranj iznad kapele s lukovicom i satom, a mansardni krov preoblikovan u treći kat. Nakon rasprodaje cijelog vlastelinstva u prvoj polovici 20. stoljeća, u posjed dvorca dolazi Općina Ludbreg i od tada se često mijenjaju korisnici, koji ga prilagođavaju svojim potrebama.

Zbog neprimjerenog korištenja dvorca tijekom gotovo cijelog 20. stoljeća, zatečeno stanje 1991. godine pokazivalo je visok stupanj devastacije. Već je 1984. i 1985. godine tadašnja Općina Ludbreg obnovila vanjska pročelja dvorca i stropnu ploču ispod krovišta, a početkom 1990. godine provedena je građevinska sanacija u kapeli Sv. Križa i prostorijama uz kapelu, u kojima je danas Zbirka sakralne umjetnosti ludbreškoga kraja. Prvi veći građevinski zahvati za novu namjenu počeli su 1993. godine, kad je izrađen cjelovit projekt za obnovu dijela prostorija prizemlja i prvog kata, u koje su smještene čuvaonice i restauratorske radionice. Godine 1997. provedena su cjelovita konzervatorska istraživanja, na temelju kojih su uklonjene pregradnje i intervencije koje su narušavale izgled dvorca. Rekonstruirani su i vraćeni na izvorno mjesto svi pregradni zidovi i otvori te je provedena temeljita sanacija međukatnih drvenih konstrukcija. Obnovljena je velika svečana dvorana na prvom katu, koja nakon uklanjanja pregradnog stropa iz 20. stoljeća ponovno obuhvaća visinu dviju etaža, a zaključena je rekonstruiranim zrcalnim svodom sa susvodnicama, ispod kojega se naziru restaurirani ostaci gravura za štukodekoracije. Jednako je tako i pročeljima unutarnjeg dvorišta vraćen izgled iz 18. stoljeća s pravilnom izmjenom sivo obojenih rustikalnih horizontalnih traka u prizemnoj zoni i vertikalnih upuštenih lezena među prozorskim osima u zoni prvog i drugog kata na bijeloj plohi zida. U podrumskom dijelu sanirani su zidovi, a da bi se spriječilo njihovo pojačano vlaženje, izvedena je drenaža izvana i iznutra te je ugrađena stolarija na prozorske otvore. Nakon 2000. godine, za potrebe smještaja umjetnina, uređuju se podrumске prostorije ispod svih četiriju krila dvorca, a 2002. godine nabavlja se komora za dezinfekciju umjetnina koja je i danas u funkciji. Svi građevinski, instalacijski i obrtnički radovi izvođeni su prema zahtjevima i načelima konzervatorske struke, u skladu s novom namjenom i nužnim osuvremenjivanjem objekta.



Dvorac Batthyány u prvoj polovici 20. stoljeća (stara razglednica) i danas (arhiva HRZ-a, 2013.)



Sanacija međukatne konstrukcije (arhiva HRZ-a, 1998.)



Građevinski radovi u svečanoj dvorani (arhiva HRZ-a, 1999.)



Radovi na skulpturama iz Cernika uz mentorstvo prof. dr. Erasmusa Weddigena (arhiva HRZ-a, 1995.)



Čuvaonica umjetnina (snimka: V. Bobnjarić-Vučković, 2024.)

O RAZVOJU I DJELATNOSTI RESTAURATORSKOG ODJELA LUDBREG

Restauratorski centar Ludbreg (danas Restauratorski odjel Ludbreg) osnovan je 1994. godine s ciljem spašavanja i privremenog smještaja evakuiranih kulturnih dobara iz ratom zahvaćenih područja Hrvatske. Smješten je u glavnu zgradu dvorca Batthyány, koja je u tu svrhu obnovljena te uređena kao središnja čuvaonica za pokretna kulturna dobra, s restauratorskim radionicama Hrvatskog restauratorskog zavoda.

Godine 1991. na području kontinentalne Hrvatske organizirano je petnaest tajnih čuvaonica za umjetnine, a upravo je dvorac u Ludbregu svojim kapacitetom od 3500 m² i relativnom ušćuvanošću (s obzirom na to da nije bio korišten) pružao osnovne uvjete za pohranu evakuiranih umjetnina.

Godine 1992. Grad Ludbreg ustupa dvorac Batthyány tadašnjem Ministarstvu prosvjete, kulture i športa na korištenje bez naknade za potrebe zaštite kulturne baštine. Iste godine u pomoć dolaze predstavnici Bavorskoga zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika (Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege) i već sljedeće godine doniraju restauratorsku opremu i stručnu literaturu te novčana sredstva za pomoć pri osnivanju restauratorske radionice. Financijska pomoć stiže od bavarske Vlade, Hypo – Zaklade za kulturu, Bavorskoga državnog ureda i nadbiskupskih ordinarijata München – Freising i Bamberg. S hrvatske strane projekt je vodio Zavod za zaštitu spomenika kulture Ministarstva prosvjete, kulture i športa, a potom Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, uz financijsku potporu istog Ministarstva. Restauratorski radovi na obnovi dvorca Batthyány i formiranje Restauratorskog centra povjereni su Restauratorskom zavodu Hrvatske.

Kao rezultat uspješne suradnje hrvatskih i bavarskih stručnjaka, 1994. godine na prvom katu i u dijelu prizemlja dvorca otvorena je restauratorska radionica za polikromiranu drvenu skulpturu i slike na drvenom i tkanom nosiocu, s knjižnicom, drvorezbarskom

i stolarskom radionicom, čuvaonicama i ostalim pratećim sadržajima. U radionici su uz domaće radili i strani konzervatori-restauratori, njihovi suradnici i studenti te stručnjaci čija je djelatnost bila vezana uz konzervatorsku i restauratorsku djelatnost.

Opravidnost projekta obilježena je 1997. godine dodjelom namjenskog kredita Hrvatskom restauratorskom zavodu za cjelovitu obnovu dvorca Batthyány te za dodatno opremanje Restauratorskog centra. Potpisan je ugovor s Bayerische Landesbank i Bayerische Landesanstalt für Aufbaufinanzierung, uz odgovarajuće odluke o jamstvu Vlade Republike Hrvatske. Centar u Ludbregu iste godine ulazi u sastav Hrvatskog restauratorskog zavoda koji umrežava restauratorske odjele u Zagrebu, Dubrovniku, Splitu, Šibeniku, Zadru, Rijeci, Vodnjanu – Juršićima i Osijeku i djeluje uz financijsku potporu Ministarstva kulture RH.

Restauratorski centar Ludbreg svečano je otvoren 4. svibnja 2000. godine. Intenzivirano je konzerviranje i restauriranje u ratu oštećenih umjetnina pohranjenih u prostorijama dvorca, a potom i drugih spomenika hrvatske kulturne baštine. U Centru su se održavali i brojni programi stručnog usavršavanja za konzervatore i konzervatore-restauratore (konferencije, seminari i radionice) te programi međunarodne suradnje, s ciljem unapređivanja konzervatorske i konzervatorsko-restauratorske djelatnosti.

Uz radionice za restauriranje štafelajnog slikarstva i polikromirane drvene skulpture, osnovan je 2003. godine i Odsjek za tekstil, a 2009. godine i Tekstiloteka – specijalizirana zbirka u kojoj se čuva i obrađuje ugrožena povijesna tekstilna građa.

Kroz glavnu čuvaonicu umjetnina u proteklih trideset godina prošlo je tisuće predmeta i umjetnina s više od 130 lokaliteta iz cijele Hrvatske. U čuvaonici su od 1992. godine bile smještene umjetnine evakuirane u vrijeme ratne opasnosti, no kako su



Konzultacije s prof. Erwinom Emmerlingom iz Bavarskoga zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika (arhiva HRZ-a, 2000.)



Međunarodni stručni skup „Žbuke na pročeljima“ (arhiva HRZ-a, 2002.)



„Međunarodni seminar o povijesnim tehnikama mramorizacije i mogućnostima njezina restauriranja“ (arhiva HRZ-a, 2007.)



Radionica za drvenu polikromiranu skulpturu i stolarija (arhiva HRZ-a, 2013.)

se oltari nakon obnove vraćali u isto tako obnovljene matične objekte, njihovo mjesto su sve više zauzimali objekti kojima je bio potreban hitan smještaj zbog provođenja građevinskih ili restauratorskih radova u crkvama ili dvorcima. Povećavao se i broj objekata s područja sjeverozapadne Hrvatske na kojima su zbog velike ugroženosti i vrlo lošeg zatečenog stanja bili nužni konzervatorsko-restauratorskih radovi u radionicama Zavoda. Nakon potresa 2020. godine, u čuvaonici su pohranjene i umjetnine iz zagrebačke prvostolnice i više zagrebačkih muzeja.

Hrvatski restauratorski zavod kao matična ustanova za konzervatorsko-restauratorsku djelatnost u Republici Hrvatskoj ima i važnu ulogu u usavršavanju konzervatora i konzervatora-restauratora. Osim uspostavljanja i opremanja restauratorskih radionica i čuvaonica, suradnja sa stručnjacima iz Bavorske bila je ključna za razvijanje programa usavršavanja na raznovrsnim konferencijama, seminarima i radionicama koji su održani na Odjelu. Odjel nudi specijalizirane dvorane za predavanja, prostrane radionice i mogućnost smještaja za predavače i sudionike. U organizaciji Hrvatskog restauratorskog zavoda, od 2000. godine u Ludbregu je za velik broj konzervatora i konzervatora-restauratora iz Hrvatske i brojnih drugih država održano 25 stručnih i znanstvenih skupova, seminara i radionica pod vodstvom predavača iz Njemačke,

Slovenije, Italije, Velike Britanije, Kanade, Francuske, Belgije, Hrvatske i drugih država. Raspravljalo se o specifičnim problemima u konzervatorsko-restauratorskim postupcima na drvenim polikromiranim skulpturama, štafelajnim slikama, papiru, tekstu i zidnom slikarstvu te na graditeljskoj baštini. Osim usavršavanja stručnjaka, u Restauratorskom odjelu Ludbreg studentsku praksu obavljaju studenti različitih usmjerenja u zaštiti kulturne baštine iz Hrvatske i inozemstva.

S obzirom na protek vremena od prethodne obnove zgrade dvorca, postojala je potreba dodatnih ušteda u pogledu energetske učinkovitosti građevine, pa je 2023. godine energetska obnova dvorca nominirana za sredstva iz programa Nacionalnog plana oporavka i otpornosti. Za provedbu programa sredstva su osigurana iz dijela programa NPOO-a u sklopu projekta „Energetska obnova zgrada sa statusom kulturnog dobra“. Predviđa se zamjena postojećega sustava strojarskih instalacija u cijelosti, zamjena rasvjetnih tijela učinkovitijima te poboljšanje elementa vanjske ovojnice građevine u mjeri u kojoj je to moguće bez zadiranja u spomenička svojstva građevine. Dodatne mjere energetske uštede u cijelosti će zadržati povijesni karakter dvorca, prema uvjetima nadležnoga Konzervatorskog odjela.



Pripremni sastanak za organizaciju Europsko-mediteranskog kongresa o očuvanju i promidžbi drevnih mozaika (arhiva HRZ-a, 2008.)



Međunarodni seminar i radionica „Povijesne tehnike starih majstora 1“ (arhiva HRZ-a, 2001.)



Tečaj „Restauriranje i konzerviranje papira 2“ (arhiva HRZ-a, 2001.)

U Restauratorskom odjelu Ludbreg danas je zaposleno deset stručnih djelatnika. U sklopu radionice za drvenu polikromiju i slike valja istaknuti konzervatorsko-restauratorske radove na drvenom, polikromiranom, pozlaćenom i posrebnom glavnom oltaru sv. Ivana Krstitelja franjevačke crkve u Varaždinu s početka 18. stoljeća, na dvjema propovjedaonicama iz župne crkve Presvetog Trojstva u Ludbregu te iz crkve Presvetog Trojstva u Slavonskom Brodu, na oltaru sv. Sebastijana iz kapele sv. Fabijana i Sebastijana u Letovaniću te na oltaru Sv. Trojstva iz crkve sv. Marka evanđelista u Jakuševcu.

Samostan i crkva sv. Ivana Krstitelja pripadaju najcjelovitijem baroknom sklopu u Varaždinu koji se razvijao postupno, ali skladno od početka 13. stoljeća. Današnja crkva građena je sredinom 17. stoljeća prema ugovoru s gradačkim majstorom Petrom Rabom. Skromna izvana, s izrazito zrelim baroknim oblikovanjem unutrašnjosti, zadržala je model tipične propovjedničke dvoranske crkve s dubokim pjevalištem nad glavnim ulazom, brodom u širini svetišta s ugrađenim pobočnim kapelama te svetištem, tek nešto kraćim od broda. U požaru 1665. godine izgorio je glavni oltar pa su franjevci prikupili dobrovoljne priloge iz cijele okolice i naručili novi oltar od mariborskih stolara Hermana Sultza i Matije Simona prema nacrtima bavorskoga franjevca sa službom u Varaždinu, oca Kristofora Zettla.

Oltar sv. Ivana Krstitelja je uz propovjedaonicu najstariji očuvani dio inventara te franjevačke crkve. Podignut je između 1699. i 1702. godine, a njegovi su dijelovi u tri navrata bili dopremani Dravom do Varaždina. Kiparski radovi na velikim skulpturama svetaca (Ane, Joakima, Elizabete, Zaharije, Petra i Pavla) pripisuju se mariborskom kiparu Franji Krištofu Reissu, koji tim ciklusom ostvaruje remek-djela svojega kasnijeg razdoblja. Izvorna oltarna pala, naručena u Beču od Bernarda Weiterena, nije sačuvana, a današnju je 1857. godine naslikao Johan Bayer iz Graza. Slike iz

života sv. Bonaventure i sv. Ivana Kapistrana sa središnje zone retabla naslikao je 1701. godine Ioannes Geiorgius L. Zirky, dok autor dviju ovalnih slika, s prikazom Navještenja na atici, zasad nije poznat. Izvornu voštanu polituru na crno močenom furniru od orahovine, kombiniranu s pozlaćenim aplikacijama i draperijama skulptura, oltar je dobio tek 1715. godine, a izradio ju je zagrebački slikar Joakim Schidt. Oltar je repolikromirala i cjelovito obnovila radionica mariborskoga pozlatara Josipa Zorattija 1908. godine, a iz te obnove potječe i današnji tabernakul.

Zbog izrazito visoke vlage koja je prodirala iz kripe ispod svetišta i djelovanja insekata koji se hrane drvom, nastala su velika oštećenja donjih dijelova oltara; desni bočni dio oltara spustio se za 14 cm, što je narušilo njegovu statiku. Zbog potrebe za hitnim zaustavljanjem daljnjeg propadanja oltara, Konzervatorski odjel u Varaždinu zatražio je od Hrvatskog restauratorskog zavoda izradu elaborata s prijedlogom cjelovitih konzervatorsko-restauratorskih radova. Konzervatorsko-restauratorska istraživanja na oltaru provedena su 2008. godine, a na temelju tehničke dokumentacije i prihvaćenog prijedloga radova, već su iduće godine počeli radovi na njegovoj sanaciji, povjereni djelatnicima Restauratorskog odjela u Ludbregu.

Statička sanacija oltarne arhitekture obuhvaćala je podizanje desne strane oltara i ugradnju nove nosive drvene konstrukcije, pa je zbog privremenog rasterećenja nosivih elemenata oltar djelomično demontiran. S obzirom na to da je prethodnim istraživanjima utvrđeno da su izvorna polikromija i pozlata na arhitekturi oltara te na skulpturama svetaca i anđela vrlo dobro očuvane, pristupilo se uklanjanju slojeva repolikromije, nakon čega su izrađene rekonstrukcije svih nedostajućih dijelova rezbarija te retuš. S oltarnih slika uklonjeni su potamnjeli lak i površinska nečistoća te su sanirana oštećenja nosioca i slikanog sloja. Zbog velikih dimenzija oltara, radovi na oltarnoj arhitekturi obavljeni su u suradnji s Orguljarskom radionicom Mihaljević d.o.o. iz Male



Varaždin, crkva sv. Ivana Krstitelja, glavni oltar sv. Ivana Krstitelja, skulptura sv. Pavla, stanje tijekom i nakon radova (snimke: J. Kliska, 2018.)

Subotice i obrtom za restauriranje i konzerviranje umjetnina Dok-Art iz Zagreba.

Posebna vrijednost oltara ogleda se u njegovoj monumentalnosti, visokoj kvaliteti izrade i jedinstvenom spoju kristološke, marijanske i franjevačke ikonografije, ali i u činjenici da su tom



narudžbom varaždinski franjevci u sjevernu Hrvatsku doveli Franju Krištofa Reissa, majstora vodeće kiparske radionice iz Maribora. Njegovim dolaskom početkom 18. stoljeća kontinuirano se prisutnost štajerskih umjetnika u Varaždinu još od polovice 17. stoljeća koji su pridonijeli širenju utjecaja iz Graza, umjetničkoga središta važnog za naš kontinentalni barok.



Varaždin, crkva sv. Ivana Krstitelja, glavni oltar sv. Ivana Krstitelja, stanje prije radova (snimka: N. Vasić, 2008.)



Stanje nakon radova (snimka: J. Kliska, 2018.)



Varaždin, crkva
sv. Ivana Krstitelja, glavni oltar
sv. Ivana Krstitelja, „Navještenje
Marijino“, stanje prije radova
(arhiva HRZ-a, 2013.)



Varaždin, crkva
sv. Ivana Krstitelja, glavni oltar
sv. Ivana Krstitelja, „Navještenje
Marijino“ stanje nakon radova
(arhiva HRZ-a, 2019.)



Propovjedaonica, detalj, stanje nakon uklanjanja preslika (snimka: G. Tomljenović, 2015.)



Stanje nakon restitucije kredne podloge (snimka: N. Oštarijaš, 2016.)



Stanje nakon pozlate i retuša (snimka: G. Tomljenović, 2017.)

Drvena polikromirana propovjedaonica u župnoj crkvi Presvetog Trojstva u Ludbregu izrađena je oko 1750. godine i smatra se jednim od važnijih ostvarenja kipara Stjepana Severina iz Križevaca. On je djelovao od dvadesetih do šezdesetih godina 18. stoljeća na području srednje Podravine od Ludbrega do Virovitice i Čazme, a u tom razdoblju izradio je velik broj oltara, propovjedaonica i skulptura. Njegov stil karakterizira bogata stvaralačka mašta sa širokom lepezom njemu svojstvenog i prepoznatljivog tipa svetačkih likova te velike raznolikosti dekorativne ornamentike. Posebno je bio vješt i maštovit u izvedbi reljefa, što mu je jedna od važnijih karakteristika opusa.

Propovjedaonica je smještena na sjeverni zid trijumfalnog luka, a prilazilo joj se uskim stubištem iz sakristije. Tlocrt parapeta ograde je kružni, a vanjske stranice ukrašavaju živopisni reljefi na kojima su prikazane biblijske scene: *Žrtva Abrahamova*, *Mojsije pred gorućim grmom*, *Trublje jerihonske*, *Viđenje proroka Danijela o četiri vjetrova i četiri nemani* te *Povratak sina razmetnoga*. Na volutama između reljefa smještene su figure crkvenih otaca. Na rukohvatu ograde govornice, u smjeru svetišta, sjedi anđeo koji u ruci drži veliko raspelo. Na zidu desno od ulaza propovjedaonice smještena je pozadinska stijena pravokutnog oblika usmjerena prema središtu glavnog broda, ukrašena bočno postavljenim

rezbarenim dekorativnim krilima, dok je središnja ploha oslikana i prikazuje lik sv. Jeronima. Iznad govornice je bogato razveden i ukrašen baldahin na čijem se vrhu nalazi skulpturalna skupina s prikazom trojice arkandela, među kojima sv. Mihovil trijumfira nad Sotonom. U podgledu baldahina nalazi se golubica Duha Svetoga okružena zrakama.

Izvorna polikromija na propovjedaonici izvedena je u tehnici slikane imitacije teksture rezanog drveta, dok su kipovi, reljefi i dekorativni elementi bogato pozlaćeni, posrebreni i obojeni lazurama. Propovjedaonica je bila višeslojno preslikana i oštećena zubom vremena te nestručnim popravcima, a dijelovi konstrukcije dotrajali.

Tijekom istraživanja koja su prethodila konzervatorsko-restauratorskim radovima izvedenima u Hrvatskom restauratorskom zavodu, izrađena je opsežna fotografska, pisana i grafička dokumentacija. Konzervatorsko-restauratorski radovi na propovjedaonici trajali su od 2010. do 2017. godine, a počeli su demontažom, dezinfekcijom i stolarskom sanacijom. Osobito zahtjevno i dugotrajno bilo je uklanjanje preslika te izvedba završnog retuša i pozlate, čime je propovjedaonici vraćen izvorni barokni sjaj. Propovjedaonica je nakon radova ponovno postavljena u crkvu.



Ludbreg, crkva Presvetog Trojstva, propovjedaonica, stanje prije i nakon radova (snimke: V. Bobnjarić-Vučković, 2009. i D. Buljan Cypryn, 2021.)



Slavonski Brod, crkva Presvetog Trojstva, unutrašnjost (snimka: J. Kliska, 2021.)

Vrijedno je spomenuti i cjelovite konzervatorsko-restauratorske radove na propovjedaonici iz crkve Presvetog Trojstva u Slavonskom Brodu. Franjevačka crkva u Slavonskom Brodu opremljena je bogatim baroknim inventarom, u kojem je sedam oltara i propovjedaonica. Propovjedaonica (1759./1760.) nepoznatoga majstora smještena je na stubu južnog zida lađe, između kapela s oltarima sv. Franje Asiškog i sv. Marije Pomoćnice.

Konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima utvrđena je jedna povijesna obnova propovjedaonice potkraj 19. stoljeća, kad je izvorni sloj mramorizacije prekriven debelim slojem laka, a izvorno pozlaćeni i lazurirani dijelovi na arhitekturi propovjedaonice te skulpture preslikani su uljanim bojama.

Propovjedaonica je izvorno obojena kombinacijama nekoliko vrsta mramorizacije (crvenkaste, ljubičaste, ružičaste i plave), a aplikacije i ukrasne rezbarije izvorno su pozlaćene i lazurirane, kao i rezbarene draperije na skulpturama.

Konzervatorsko-restauratorski radovi na propovjedaonici izvedeni su većim dijelom *in situ*. Pregledom stanja prije radova 2015. godine utvrđeno je da je polikromija na arhitekturi propovjedaonice, skulpturama sjedećih anđela i četvorice evanđelista mjestimično popucala i otpala te da je u cijelosti prekrivena debelim slojem potamnjelog laka. Cilj konzervatorsko-restauratorskih radova bio je zaustavljanje njezina daljnjeg propadanja te isticanje izvornog kolorita kojim će se uklopiti u cjelinu koju čine glavni oltar i dva bočna oltara, sv. Josipa i Sv. Križa, koji su stilski i vremenski istovjetni i na kojima su već bili izvedeni restauratorski radovi. Od 2015. do 2021. godine na arhitekturi propovjedaonice i pripadajućim skulpturama obavljena su istraživanja i stolarska sanacija, izrađene su drvorezbarske rekonstrukcije svih nedostajućih dijelova te su uklonjeni preslici i stari lakovi, a nedostajući dijelovi kredne podloge, pozlate i obojenja rekonstruirani su prema izvorniku.



Propovjedaonica, stanje prije i nakon radova (snimke: D. Buljan Cypryn, 2015. i J. Kliska, 2021.)



Letovanić, kapela sv. Fabijana i Sebastijana, oltar sv. Sebastijana, stanje prije i nakon radova (snimke: G. Tomljenović, 2016. i K. Gavrilica 2023.)

Među radovima na drvenoj polikromiranoj skulpturi ističu se radovi na oltaru sv. Sebastijana iz kapele sv. Fabijana i Sebastijana u Letovaniću. Drvena kapela sv. Fabijana i Sebastijana u Letovaniću prvi put se spominje 1665. godine i primjer je tradicionalnog narodnog graditeljstva Pokuplja, s baroknim, drvenim polikromiranim oltarom. Današnji glavni oltar kapela je dobila 1752. godine. Oltar se sastoji od drvene menze i retabla u čijem je središtu slika sv. Sebastijana, nad kojom se nadvio uski baldahin s lambrekinom. Uz sliku su se nekad nalazile skulpture sv. Roka i sv. Fabijana, koje su nestale 1989. godine. Oltar je evakuiran iz

kapele 1991. godine zbog ratne opasnosti, a konzervatorsko-restauratorski radovi na njemu počeli su 2019. godine. Cilj radova bio je prezentiranje izvornog sloja polikromije i vraćanje oltara u liturgijsku funkciju. Prema prethodno izrađenoj dokumentaciji konzervatorsko-restauratorskih istraživanja na oltaru, uklonjen je uljani preslik zatečen na izvornoj mramorizaciji. Nakon izrade nedostajućih dijelova rezbarije, rekonstruirani su nedostajući dijelovi kredne podloge, a na mjestima na kojima je nedostajao izvorni slikani sloj izveden je retuš. Oltar je pohranjen u čuvaonici Restauratorskog odjela Ludbreg do završetka radova na kapeli.



Detalj, atika, stanje nakon restitucije kredne podloge (snimka: N. Oštarijaš, 2020.)



Skulptura Bogorodice, stanje prije, tijekom i nakon radova (snimke: I. Marinković, 2022., 2023. i Lj. Gamulin 2023.)

Drvena crkva sv. Marka evanđelista u Jakuševcu u Zagrebu sagrađena je 1832. godine, na mjestu stare župne crkve sv. Marka koja je 1811. preseljena u Jakuševac s posjeda Erdödyjevih u Trnju. Jedna je od prvih poslijebaroknih drvenih crkava nastalih izvan Plemenite općine Turopolje, na području turopoljskog crkvenog arhiđakonata. Crkva se odlikuje izrazitom kulturno-povijesnom, graditeljsko-tipološkom i ambijentalnom kvalitetom te vrijednim inventarom iz 17. stoljeća, kojem pripadaju glavni oltar sv. Marka iz 1691. godine, prenesen u crkvu iz zagrebačke katedrale Uznesenja Blažene Djevice Marije i svetih ugarskih kraljeva Stjepana i Ladislava i pripisan Ivanu Komersteineru i njegovoj radionici, te dva bočna oltara nepoznatog porijekla, posvećena Sv. Trojstvu i sv. Antunu Padovanskom.

Bočni, drveni polikromirani oltar Sv. Trojstva (1625. godina) bio je u sklopu ratne evakuacije 1991. godine demontiran i rastavljen

na dijelove te smješten u čuvaonicu Gradskoga muzeja Varaždin. Godine 1997. oltar je premješten u Restauratorski odjel Ludbreg, gdje je obavljena dezinsekcija drvene građe. U 2022. godini počeli su konzervatorsko-restauratorski radovi na oltaru. Pregledom stanja utvrđeno je da je oltar gotovo u cijelosti očuvan te da nedostaju samo manji dijelovi rezbarije. Cijeli je oltar bio preslikan, a slikani slojevi bili su mjestimično odignuti od nosioca. Istraživanjima je utvrđeno da je izvorni sloj polikromije i pozlate u vrlo lošem stanju očuvanosti, no sloj iz 1863. godine (koji karakterizira mramorizirana i pozlačena oltarna arhitektura te pozlaćene i lazurirane draperije na skulpturama) dobro je očuvan i kvalitetan pa je donesena odluka o njegovoj prezentaciji. Izvedena je konstrukcijska i stolarska sanacija oltara, konsolidiranje drvenog nosioca i učvršćivanje polikromije te uklanjanje preslika i lakova. Radovi su dovršeni 2023. godine i oltar je montiran na izvornu poziciju u crkvi.



Jakuševac, crkva sv. Marka evanđelista, oltar Sv. Trojstva, stanje prije i nakon radova (snimke: J. Kliska, 2021. i Lj. Gamulin 2023.)



Detalji, prednja strana, stanje prije i nakon radova (snimke: N. Oštarijaš, 2016. i 2019.)

U sklopu djelatnosti Odsjeka za tekstil Restauratorskog odjela Ludbreg ističu se radovi na zastavi iz Župe sv. Nikole u Cavtatu koju je oslikao Vlaho Bukovac, potom radovi na dijelovima svećanih narodnih nošnji iz zbirke Etnografskog muzeja u sastavu Dubrovačkih muzeja te radovi na dvjema misnicama iz sakralne zbirke Bjelovarsko-križevačke biskupije.

Oslikana zastava velikih dimenzija s prikazom sv. Nikole djelo je Vlahe Bukovca i dio je inventara pinakoteke župne crkve sv. Nikole u Cavtatu. Nastala je 1902. godine, u Bukovčevoj cavtatskoj fazi i kuriozitet je u autorovu stvaralačkom opusu. Cavtatska zastava (430 x 325 cm) izrađena je od jednobojne tkanine sastavljene od četiri dijela platna spojena šivanjem. Rubovi tkanine su neoslikani, a cijelom dužinom desne bočne strane strojno su pričivene rese. Zastava je u cijelosti podložena podstavnom tkaninom koja je za izvornik s tri strane učvršćena strojnim šivanjem. Na središnjem dijelu je slikani prikaz sv. Nikole, zaštitnika djece i pomoraca, s njegovim atributima (lađom u oluji i oživljenom djetecom u bačvi). Svetac je prikazan u stojećem stavu, odjeven u biskupsku odoru. Odlikuje se iznimnom elegancijom i ljepotom, a izveden je u maniri akademskog slikarstva francuske provenijencije. Tijekom vremena zastava je bila izložena izravnom sunčanom svjetlu, aerosolnoj prašini i drugoj prljavštini te nekontroliranim mikroklimatskim uvjetima, zbog čega je izvorna tkanina postala nečista, krta i lomljiva te je mjestimično izblijedjela. Promjene su naročito bile vidljive na oslikanom dijelu i rubovima, gdje je tkanina bila naborana i izgužvana, s brojnim mehaničkim oštećenjima i recentnim neprimjerenim intervencijama.

Cjeloviti konzervatorsko-restauratorski radovi na zastavi provodili su se od 2016. do 2019. godine. U prvoj fazi dokumentirano je stanje predmeta i provedena su istraživanja. Utvrđeno je da je temeljna tkanina izvedena u petoveznom osnovinom atlasnom vezu te načinjena od prirodnog celuloznog vlakna (pamuk). Rendgenskom fluorescentnom spektroskopijom i *Fourier* transformiranom infracrvenom spektroskopijom provedene su stratigrafske analize slojeva oslika te sastava pigmenata i veziva. U drugoj fazi predmet je u cijelosti očišćen suhim postupkom. Izvedeno je djelomično odvajanje dijelova umjetnine, pri čemu je podstavna tkanina s dvije strane razdvojena od izvornika. Uslijedilo je uklanjanje recentnih nestručnih intervencija koje su trajno oštetile izvornik. Nakon uklanjanja nestručnih intervencija, provedeno je ravnjanje nepravilnih nabora na izvorniku i podstavi ultrazvučnim raspršivačem pare. U trećoj fazi pripremljena je nova tkanina jednakih morfoloških karakteristika za cjelovito podlaganje izvornika. Lokalni ton obojenja izvornika na novoj tkanini postignut je procesom bojenja bojilima za celulozna tekstilna vlakna. Za učvršćivanje nove tkanine na mjestima oštećenja, na isti je način pripremljen pamučni konac u više tonova obojenja. Tim postupkom postignuta je ujednačenost i postojanost obojenja te ponovljivost rezultata. U posljednjoj, četvrtoj fazi radova šivanjem su sanirana mjesta oštećenja kombiniranim restauratorskim tehnikama. U cijelosti su primijenjene potpuno reverzibilne metode i postupci u funkciji konzerviranja stanja izvornika.



Cavtat, župna crkva sv. Nikole, Vlaho Bukovac, zastava, prednja strana, stanje prije i nakon radova (snimke: N. Vasić, 2016. i 2019.)

Usklopu dugogodišnje suradnje s Etnografskim muzejom Dubrovačkih muzeja konzerviraju se i restauriraju dijelovi svečanih narodnih nošnji, među kojima valja istaknuti radove na muškim dokoljenicama, prslucima te na svilenom pojasu iz 19./20. stoljeća.

Muška narodna nošnja dubrovačkoga kraja ima obilježja dinarskoga areala, a pripada i nošnji levantinskog tipa s orijentalnim utjecajem. Taj utjecaj najuočljiviji je na dijelovima svečane muške nošnje, prslucima i kaputićima koji se uobičajeno nose preko košulje. Muške dokoljenice, tzv. toke, dio su muške nošnje i nose se u svečanim prilikama. Oblače se na bijele „bječve“, a svjedočile su o višem društvenom statusu vlasnika.

Muške dokoljenice (inv. broj DUM EM 4487) valjkastog oblika izrađene su od crvene vunene tkanine. S prednje strane ukrašene su terzijskim vezom izvedenim gajtan-trakom od tekstilnih i metalnih niti, geometrijskog motiva. Donji otvori na dokoljenicama s prednje su strane dodatno ukrašeni nizom od pet gajtan-traka prišivenih međusobno u vodoravnom položaju. Otvore sa stražnje strane u polukružnom obliku uokviruju tkane trake od tekstilnih i metalnih niti stiliziranoga cvjetnog motiva. S lijeve i desne strane otvora našivena je žuta svilena tkanina na koju su učvršćene metalne kopče. Iznad kopči apliciran je konveksni metalni ukras polukružnog oblika stiliziranih biljnih i geometrijskih motiva. Dokoljenice su postavljene bijelom pamučnom tkaninom.

Dokoljenice su zatečene izgužvane, prašne i zaprljane. Na glavnoj tkanini bila su brojna mehanička oštećenja s potpunim nedostatkom sustava niti osnove i potke, a površina flora mjestimično je oštećena. Terzijski vez je dobro očuvan. Na gajtan-trakama djelomično ili potpuno nedostaju metalne niti, kao posljedica nošenja i habanja. Tkane trake sa stražnje strane djelomično su bile rašivene, s vidljivim mehaničkim oštećenjima i oksidativnim promjenama na metalnim nitima koje su potamnjale. Svilena tkanina ispod kopči zatečena je u izrazito lošem stanju očuvanosti, krta i s gotovo potpunim nedostatkom niti osnove te sa zeleno-smeđim mrljama. Obojena zaprljanja posljedica su oksidativnih promjena na metalnim kopčama. Podstavna tkanina zatečena je prašna i izgužvana, a na gornjem rubu djelomično rašivena.

Na dokoljenicama je detaljno dokumentirano zatečeno stanje i uzeti su uzorci za kvalitativnu analizu materijala. Dokoljenice su očišćene suhim postupkom te su razdvojene metalne kopče

i svilene tkanine. Glavne vunene i svilene tkanine su navlažene i izravnate. Nabavljene su nove tkanine na kojima je postignut odgovarajući ton obojenja. Vunena tkanina iskrojena je prema obliku oštećenja, podložena na naličje te je za glavnu tkaninu učvršćena šivanjem kombiniranim restauratorskim bodovima. Svilena tkanina je zbog velikog stupnja oštećenosti u cijelosti podložena novom tkaninom. Mjesta oštećenja sanirana su šivanjem. Da bi se tkanina dodatno zaštitila i odvojila od metalnih kopči, na nju je učvršćen konzervatorski til. Svi razdvojeni dijelovi potom su vraćeni na izvornu poziciju i šivanjem spojeni u cjelinu. Za čuvanje i transport predmeta nabavljena je kutija od beskiselinskog kartona te je izrađena odgovarajuća popuna.

Muški prsluk (inv. broj DUM EM 4817), tzv. presomitača, dio je muške svečane narodne nošnje iz 19./20. stoljeća. Oblači se na košulju, a karakteriziraju ga dvije jednake prednjice koje se na prsima preklapaju i zatvaraju metalnim kopčicama. Prsluk je izrađen od fine crvene čohe, a na prsima ima bogat ukras izrađen u tehnici terzijskog veza od metalnih i tekstilnih niti. Ornamentika veza metalnim nitima (legura bakra i nikla) sastoji se od vijuga, kružnica i rozeta. Iznad izvezenoga ukrasa aplicirana je ukrasna vrpca, tzv. galun-traka. Na rubovima prsluka apliciran je gajtan od metalnih i tekstilnih niti, a unutrašnjost prsluka podstavljena je žuticom.

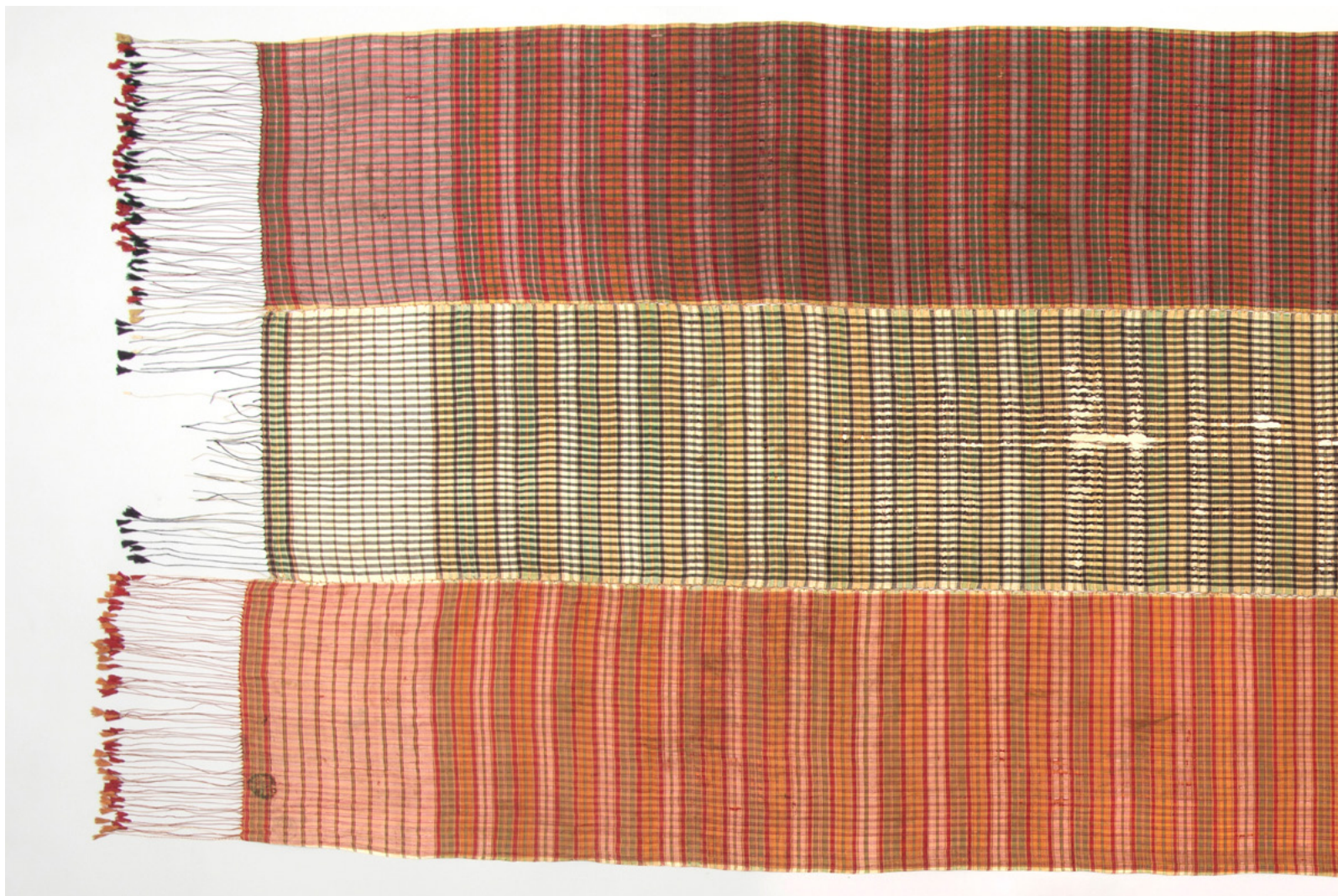
Predmet je pripremljen i transportiran iz Etnografskog muzeja u Dubrovniku u Restauratorski odjel Ludbreg. Detaljno je dokumentirano stanje predmeta prije radova te je izvedeno uzorkovanje tekstilnih i metalnih niti za kvalitativnu analizu, a potom suhi postupak čišćenja. Nabavljen je i pripremljen novi tekstilni materijal za sanaciju oštećenja. Podstava je u cijelosti odvojena. Sanirana su mjesta oštećenja na tkanim trakama, ukrasnom vezu, gajtan-trakama i podstavnoj tkanini primjenom kombiniranih restauratorskih tehnika. Odvojeni dijelovi predmeta spojeni su u cjelinu. Za čuvanje i prijevoz umjetnine nabavljena je kutija od beskiselinskog kartona i izrađena je odgovarajuća popuna. Predmet je vraćen u Etnografski muzej Dubrovačkih muzeja u Dubrovniku.



Dubrovnik, Dubrovački muzeji, Etnografski muzej, muške dokoljenice (DUM EM 4487), stanje prije i nakon radova (snimka: N. Oštarijaš, 2019. i 2020.)



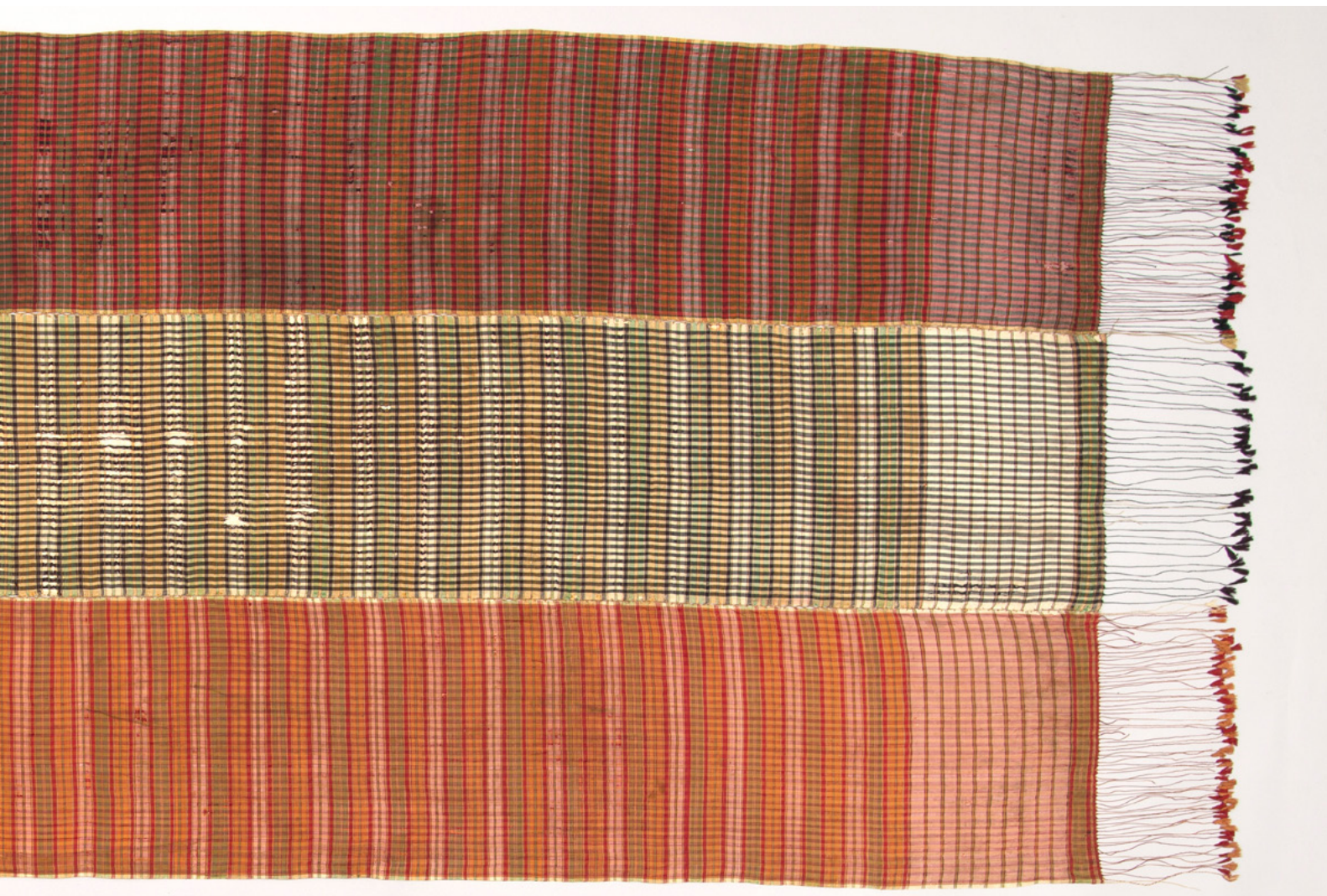
Dubrovnik, Dubrovački muzeji, Etnografski muzej, muški prsluk (DUM EM 4817), stanje prije i nakon radova (snimke: N. Oštarijaš, 2021. i K. Gavrilica, 2022.)



Svileni pojas, tzv. pas trobolos (inv. broj DUM EM 4832) dio je svečane nošnje dubrovačkoga kraja. Nosi se opasan uz kožnate pojaseve preko hlača, košulje i svečanih prsluka ukrašenih terzijskim vezom, a omata se oko struka više puta na hlače zvane „široke gaće“. Izrađen je od tri različite svilene tkanine međusobno spojene ukrasnim ručnim šavom. Karirane tkanine su tvorničke izrade, a u tkanju je izveden uzorak rastera pruga koje tvore kvadrate i pravokutnike. Taj je raster podijeljen na tri vodoravna polja ispunjena nizom uskih vertikalnih pruga. Na

bočnim krajevima nalaze se višebojne vučene rese koje završavaju kičankama.

Prije konzervatorsko-restauratorskih radova pojas je bio izgužvan, zaprljan i s brojnom oštećenjima, posebno vidljivima na središnjoj tkanini kojoj je nedostajao sustav niti osnove i potke. Spojni šav između tkanina bio je djelomično rašiven, a rese na bočnim krajevima pojasa bile su izrazito zapetljane i na pojedinim mjestima prekinute.



Dubrovnik, Dubrovački muzeji, Etnografski muzej, muški pojas (DUM EM 4832), stanje nakon radova (snimka: N. Oštarijaš, 2020.)

Dimenzije predmeta, oštećenja i konstruktivni dijelovi resa grafički su dokumentirani. Mikroskopskom analizom utvrđeno je da su glavna tkanina i rese s kićankama izrađeni od svile. Pojas je očišćen suhim postupkom, pri čemu je uklonjena površinska i nevezana prljavština. Nakupine resa pažljivo su raspletene i razdvojene. S obzirom na to da su rese nakon razdvajanja bile izrazito izgužvane, vlažene su te izravnate i osušene. Mjesta s oštećenjima triju glavnih tkanina, nakon vlaženja i izravnavanja, podložena su novom svilenom tkaninom koja je učvršćena šivanjem kom-

biniranim restauratorskim bodovima. Svilene rese pojedinačno su učvršćene šivanjem svilenim nitima u odgovarajućem tonu obojenja, pri čemu se vodilo računa o smjeru njihova uvoja. U svrhu pravilnog čuvanja i prijevoza predmeta, nabavljen je valjak od beskiselinskog kartona koji je presvučen dvama slojevima poliesterske vate i završnim slojem od bijele svilene tkanine. Rese su omotane u beskiselinski papir, a pojas namotan na pripremljeni valjak. Pojas je vraćen u Etnografski muzej Dubrovačkih muzeja u Dubrovniku 2021. godine.



Detalj, prednja strana, stanje prije radova (snimka: N. Oštarijaš, 2020.)



Detalj, stražnja strana, stanje prije radova (snimka: N. Oštarijaš, 2020.)



Detalj, traka, stanje prije radova (snimka: N. Oštarijaš, 2020.)



Detalj, traka, stanje tijekom čišćenja (snimka: N. Oštarijaš, 2020.)

Obavljeni su i cjeloviti konzervatorsko-restauratorski radovi na dvjema misnicama iz sakralne zbirke Bjelovarsko-križevačke biskupije.

Misnica (inv. broj DM 0820) izrađena je od svjetlosmeđe svilene satenske tkanine broširane raznobojnim tekstilnim i metalnim nitima različitih efekata, koje u tkanju tvore bizarni motiv karakterističan za francusku tekstilnu proizvodnju s kraja 17. i prvih desetljeća 18. stoljeća. Prednja i stražnja strana misnice podijeljene su u tri vertikalna polja odvojena tkanim trakama izrađenima od tekstilnih niti i metalnih lamela geometrijskog motiva. Trake se nalaze na vanjskom rubu, oko vratnog otvora te na spoju prednje i stražnje strane. Misnica je podstavljena lanenom tkaninom.

Misnica je zatečena u lošem stanju, onečišćena te s mnogo-brojn timer mehaničkim oštećenjima, osobito na tkanim trakama od posrebranih lamela i podstavi.

Provedena je kvalitativna analiza, suhi i mokri postupak čišćenja te ravnanje. Oštećenja glavne tkanine, podstave, međupodstave i na tkanim trakama sanirana su podlaganjem novih tkanina i šivanjem kombiniranim restauratorskim bodovima. Razdvojeni dijelovi misnice spojeni su u cjelinu. Za pravilno čuvanje i prijevoz, misnica je pohranjena u beskiselinsku kutiju s odgovarajućom popunom te je vraćena vlasniku.



Bjelovar, Bjelovarsko-križevačka biskupija, misnica (DM 773a), prednja strana, stanje nakon radova (snimka: G. Tomljenović, 2023.)



Bjelovar, Bjelovarsko-križevačka biskupija, misnica (DM 0820), prednja strana, stanje prije i nakon radova (snimke: N. Oštarijaš, 2020. i K. Gavrilica, 2022.)

Misnica (inv. broj DM 773a) iz sakralne zbirke Bjelovarsko-križevačke biskupije je na središnjem dijelu izrađena od bijelog svilenog tafta, lansiranog metalnim nitima te broširanog raznobojnim tekstilnim i metalnim nitima s efektnom *chenille* niti po motivu trakica. Tkanina je francuske provenijencije, nastala između 1760. i 1770. godine, a dekoracija se sastoji od alternacije sitnih raznobojnih cvjetova s posrebnim buketićima vezanih trakicom. Bočne tkanine izrađene su od tamnoružičastog tafta broširanog raznobojnim tekstilnim i metalnim nitima, francuske provenijencije iz vremena između 1750. i 1760. godine. Motiv čine cvjetne stapke koje u valovitom kretanju prate čipkasti uzorak po površini tkanine. Tkane trake od tekstilnih i metalnih niti nalaze se na vanjskom rubu, oko vratnog otvora, uzduž središnjih tkanina te

na spoju prednje i stražnje strane misnice. Misnica je predstavljena pamučnom tkaninom.

Na misnici su nakon provedene kvalitativne analize tekstilnih i metalnih niti te razdvajanja predmeta na sastavne dijelove, izvedeni konzervatorsko-restauratorskih radovi. Provedeni su suhi i mokri postupci čišćenja na niskotlačnom stolu te je tkanina izravnata. Mjesta oštećenja na glavnim tkaninama, podstavi, međupodstavi i ukrasnim trakama podložena su novim tkaninama u odgovarajućem tonu i učvršćena šivanjem kombiniranim restauratorskim bodovima. Razdvojeni dijelovi misnice su šivanjem spojeni u cjelinu.



Detalj, prednja strana, stanje prije i nakon radova (snimke: N. Oštarijaš, 2020. i K. Gavrilica, 2022.)

Izdavač:

Hrvatski restauratorski zavod
Nike Grškovića 23, Zagreb

Za izdavača:

Boris Mostarčić

Urednici:

Janja Ferić Balenović
Anđelko Pedišić
Iskra Karniš Vidović

Tekstovi:

Vesnica Abramović, Venija Bobnjarić-Vučković, Dana Buljan Cypryn, Iskra Karniš Vidović, Mara Kolić Pustić, Blanda Matica, Ferdinand Meder, Boris Mostarčić, Anđelko Pedišić, Maja Vrtulek, Ada Vrtulek Gerić

Stručni tim:

Vesnica Abramović, Davor Bešvir, Dijana Belani, Venija Bobnjarić-Vučković, Ana Bogi, Ivan Bošnjak, Jasmina Budoš, Paula Bule, Dana Buljan Cypryn, Kristina Cvija, Roko Cypryn Buljan, Ana Grđan, Velimir Ivezić, Domagoj Mudronja, Marta Budicin Munišević, Zlatko Kapusta, Stanko Kirić, Margareta Klofutar, Sena Kulenović, Dunja Lončar, Sandra Lucić Vujičić, Petar Nevžala, Sandra Planko Kos, Štefica Nemec Panić, Anđelko Pedišić, Dunja Rapaić, Tomislav Sikinger, Lea Sović, Jelena Spevec Rančić, Daša Suhić, Ana Šapina, Ena Topalović, Ada Vrtulek Gerić, Maja Vrtulek

Lektura:

Rosanda Tometić

Korektura:

Janja Ferić Balenović, Anđelko Pedišić, Iskra Karniš Vidović

Fotografije:

Venija Bobnjarić-Vučković, Dana Buljan Cypryn, Ljubo Gamulin, Katarina Gavrilica, Jovan Kliska, Ivan Marinković, Nikolina Oštarijaš, Goran Tomljenović, Miroslav Vađunec, Natalija Vasić, Ada Vrtulek Gerić, Maja Vrtulek, arhiva Hrvatskog restauratorskog zavoda

Grafičko oblikovanje:

Ljubo Gamulin

Tisak:

Novi val d.o.o.

Naklada:

300 primjeraka

Zagreb, 2024.

Hrvatski restauratorski zavod
Restauratorski odjel Ludbreg
Trg Sv. Trojstva 15
42230 Ludbreg
tel. +385 42 811 466; 811 464
www.hrz.hr